

Požiūris į visuomenės paribio žmogų lietuvių literatūroje

Ne vienas kūrėjas, ieškodamas gyvos, tikrą gyvenimo energiją pulsuojančios medžiagos, savo žvilgsnį nukreipė į visuomenės paribį. Galbūt tai – Džeimsas Džoisas, klaidžiojantis po purvinius Dublino kvartalus, galbūt – Tulūz Lotrekas, leidžiantis laiką triukšmingame Monmartro kvartale, ar Vincentas van Gogas, pilname užuojautos piešinyje pavaizdavęs savo pozuotojos – gatvėje sutiktos prostitutės – skausmą... Tokie kūrėjai galėtų būti ir jautrusis Biliūnas, ir šmaikštusis Martinaitis, ir moderniai ironiškas Savickis. Daugybę visuomenės paribyje atsidūrusių veikėjų paveikslų būtų galima surasti įvairių lietuvių rašytojų kūriniuose. Rašyti apie tokius žmones kūrėjai renkasi dėl skirtingų priežasčių. Todėl neišvengiamai skiriasi ir autorių požiūris į savo veikėjus – visuomenės atstumtuosius. Pamėginsiu plačiau panagrinėti šį ryšį.

Realistai rinkosi kalbėti apie nuskriaustuosius bei atstumtuosius, nes tai leido jiems atskleisti savo meto realijas bei socialines problemas. Tarkime, rusų realizmo literatūros klasiko Fiodoro Dostojevskio romane „Nusikaltimas ir bausmė“ išvystame jauną merginą Sonią, tapusią prostitute, kad galėtų išlaikyti skurstančią šeimą. Dėl panašių priežasčių visuomenės paribyje atsidūrusį žmogų vaizduoti rūpėjo ir psichologinio realizmo atstovui, lietuvių XIX a. pabaigos–XX a. pradžios rašytojui Jonui Biliūnui. Šiam kūrėjui visą gyvenimą aktualūs išliko socialinės teisybės klausimai, jaunystėje jis netgi priklausė socialdemokratų partijai. Nenuostabu, kad Biliūno kūriniuose viena svarbiausių temų – atstumto žmogaus likimas. Biliūno sukurti veikėjų paveikslai – nepaprastai psichologiški, liudijantys apie jautrią kūrinių pasakotojo širdį. Štai novelėje „Nemunu“ pasakotojas plaukdamas laivu tarp keleivių pastebi jauną merginą, kuri, kaip jis suvokia iš jos išvaizdos, yra prostitutė. Jis atidžiai stebi aplinkinių reakciją į merginą, apsvarsto jos likimo priežastis. Pasakotojas jau vėliau, išlipęs iš laivo, apmąsto ir savo elgesį – jam gėda dėl to, kad elgėsi kaip ir kiti keleiviai, vengė net merginos žvilgsnio, tarsi ji būtų „užsikrėtusi“. Panašiai ir novelės „Ubagas“ pasakotojas jaučiasi atsakingas už netikėtai sutikto seno pažįstamo, kurį jo paties vaikai išvijo elgetauti, dalią. Pasakotojas iš karto pastebi elgetos kitoniškumą – drebančias rankas, su ašaromis akyse nuoširdžiai kartojamą maldą. Sužinojęs, kad tai jo gerasis kaimynas, kažkada vaikystėje dalinęs jam medaus korius, jis pajunta gailestį. Ir ne tik – pasakotojas pajunta gėdą, lyg pats būtų kaltas dėl senojo elgetos likimo. Taigi suvokia savo atsakomybę. Tokį kupiną atjautos požiūrį, gebėjimą atskleisti vidines žmogaus būsenas per, rodos, mažutes detales Romualdas Granauskas savo esė apie Biliūną „Baltas liūdesio balandis“ pavadino „absoliučiąja sielos klausa“. Ir iš tiesų, subtiliai įsiklausydamas į žmogaus sielos kalbą, Biliūnas su užuojauta atskleidžia socialinės neteisybės, visuomenės abejingumo, atstumto žmogaus padėties problemas.

Visai kitoks požiūris atsiskleidžia XX a. pirmosios pusės lietuvių rašytojo avangardisto Jurgio Savickio, ilgai dirbusio diplomatu įvairiose užsienio valstybėse, kūriniuose. Trečiajame XX a. dešimtmetyje pasirodęs pirmasis jo novelių rinkinys „Šventadienio sonetai“ modernumu tarsi aplenkė laiką, ir ne kiekvienam pavyko suprasti savitą autoriaus kalbėjimą. Savickio kūrybą tuo metu sugebėjo įvertinti tik tokie modernūs kultūros veikėjai kaip Balys Sruoga. Ir nenuostabu – Savickio pasakojimas itin novatoriškas dėl nuolatinės pasakotojo požiūrio kaitos bei konkrečios pozicijos neprisiėmimo, kartais pasirodančių drastiškų ekspresionistinių vaizdų. Taigi ir požiūris į visuomenės atstumtąjį čia – nevienalypis. Giedrius Viliūnas, nagrinėjęs ironiją J. Savickio tekstuose, teigė, kad ironija Savickio kūryboje pasireiškia ne tik kalbos ypatybėmis, bet ir šiuo požiūriu daugialypiškumu. Tai – tarsi gilusis ironijos matmuo. Novelėje „Vagis“ J. Savickis meistriškai kuria tokį matmenį pasitelkdamas visuomenės paribio žmogaus – arkliavagio – paveikslą bei bendruomenės santykį su juo. Kuriamas prietaringas sugauto vagies vaizdas: visuomenės akyse jis – nusikaltėlis, nusipelnęs žiauriausios bausmės, vaiko – kankinys, netgi primenantis Kristų. Tik tokie subtilūs kontrastai ir galėtų liudyti apie ironiją paremtą visuomenės kritiką. Štai pirmuosiuose sakiniuose tarsi vaiko lūpomis kalbama apie tai, kaip gera turėti savo namus. Tačiau tuojau pat iškyla vaizdas, kur susėdę namiškiai veja pančius sugautam vagiui*. Vaiko lūpomis pasakotojas drįsta iškelti visuomenės požiūrio į vagį teismo klausimą – jei tėtis geras, tai kodėl taip

žiauriai muša vagį? Taigi vagis Savickio novelėje – tarsi skirtingų požiūrių sandūra, paribio žmogus – galimybė užsidėjus tarsi ir neįpareigojančią ironijos kaukę netiesiogiai kvestionuoti visuomenės elgesį. Ar bent jau taip gali pasirodyti, kol mintis pertrauks kitas Savickio istorijos posūkis, vėl priverčiantis pažvelgti skaitytoją „kitu kampu“.

Ir galiausiai norėčiau aptarti lietuviams ypač skaudaus laikotarpio – sovietmečio – visuomenės paribio žmogaus paveikslą. Žinome, kad totalitarinės diktatūros sąlygomis kalbėti apie daugelį to meto visuomenės, istorinio laiko ir netgi žmogaus sielos skaudulių buvo tabu. Todėl ne vienas rašytojas griebėsi ezopinio kalbėjimo – tai buvo galimybė netiesiogiai kritikuoti savąjį metą, „tarp eilučių“ skaitytojui perduoti žmogiškojo orumo, vilties žinutę. Tuo savo kūryboje pasinaudojo ir XX a. antrosios pusės – XXI a. pradžios poetas Marcelijus Martinaitis. Šio kūrėjo poezijoje lyrinis subjektas dažnai prabyla neišmanėlio, keistuolio – kvailutės Onulės, skaitytojų ypač pamėgto Kukučio – lūpomis. Tai jie – visuomenės paribio keistuoliai, pamišėliai – ima kalbėti pačiais išmintingiausiais žodžiais, prabyla apie žmogiškumą. Galima būtų prisiminti ir poeto Aido Marčėno pasakojimą apie laiką, kurį jis praleido psichiatrinėje ligoninėje, norėdamas išvengti karinės tarnybos Sovietų Sąjungos armijoje. Juk būtent ten – „beprotnamyje“ – kūrėjas teigia galėjęs sutikti pačius žmogiškiausius, „savus“ to laiko žmones! Kyla klausimas: ar ne beprotiškas tai buvo laikas? Jo liudininku Martinaičio poezijoje ir tampa visuomenės paribio žmogelis, kvailelis Kukutis. Štai eilėraštyje „Kukutis savo laidotuvėse“ šis padarėlis, tarsi kokiam absurdiškam sapne regėdamas savo laidotuves, visai neišsigąsta. Netgi atvirksčiai: jis džiaugiasi, kad taip gražiai visi apie jį kalba, taip giria – gal gaus kokį paaukštinimą ar premiją? O eilėraštyje „Paskutinė Kukučio diena“ Kukutį taip pat aplanko laimė – šįkart dėl to, kad gali ramiai ir sąmoningai išgyventi savo mirtį. Tai yra, kad miršta pats, nenukankintas – o būtų galėjęs ir nesužinoti, kad numirė! Taip remdamasis paradoksaus Martinaitis atskleidžia sudarkytą sovietinio žmogaus pasaulėžiūrą, apsivertusį aukštyn kojom gyvenimą bei išniekintą žmogiškumą. Nemažai apie sovietmečio žmogaus būtį atskleidžia ir Jurgio Kunčino romanas „Tūla“. Jame rašytojas meistriškai vaizduoja savo studijų miesto – Vilniaus – sociumo narius bei paribius. Atviras pasakojimas skaitytojus pasiekė tik po Nepriklausomybės atgavimo. Pagrindinis romano veikėjas – poetiškas, „už sistemos“ ribų atsidūręs valkata. Toks gyvenimo būdas – savotiškas maištas prieš totalitarizmą. Bastūno kelią pasirinkęs veikėjas turi daug laiko plaukdamas pasroviui „pasidairyti į krantus“. Be pykčio, su lengva ironija jis žvelgia į visuomenės narius, dažnai prisitaikėlius ir tuščiagarbius. Išryškėja ir žmogaus-šiukšlės motyvas, apie kurį yra rašęs R. Šilbajoris: neprisitaikę prie režimo „sušluojami“ į kalėjimus ar psichiatrijos ligonines. Todėl pasirinkus žmogaus, kuris atsidūręs visuomenės pakraštyje, poziciją, galima geriausiai atskleisti sovietinę žmogų luošinančią sistemą. Martinaičio ir Kunčino kūryboje paribio žmonės – pilko ir dumblino sovietmečio liudininkai, galintys geriausiai perprasti jo baisumus, netgi prabilti išminties žodžiais.

Taigi purviname skersgatvyje, tvankioje smuklėje ar girtuoklių kalėjime rašytojai gali ne tik pasisemti įkvėpimo kūrybai. Tai galime pastebėti įvairių lietuvių autorių kūrinuose. Jautrus Biliūnas sugebėjo užjaučiančio pasakotojo lūpomis atskleisti atstumto žmogaus gėlą, visuomenės ir bendruomenės problematiką. Tam tikra prasme panašiai, tik jau atsiribojęs, jokios aiškios pozicijos neprisiimantis Savickio pasakotojas paribio žmogaus figūra pasinaudojo kaip įvairių požiūrių atskleidimo tašku, netiesiogine visuomenės ydų atskleidimo galimybe. Tuo tarpu apie sovietų realybę kalbėję rašytojai Martinaitis ir Kunčinas visuomenės paribio žmones pavaizdavo kaip šio meto baisumo liudininkus, galinčius skleisti giliają išmintį, priminti tikrąsias vertybes. Galima būtų teigti, kad ne veltui tiek daug kūrėjų pasirinko žvelgti į paribio žmogų. Tai jis su didžiausia išmintimi gali prabilti ne tik apie savąjį metą, bet ir žmogiškąją egzistenciją. O kurį jos aspektą atskleidžia tas paribio žmogus – tai jau autoriaus ir skaitytojo požiūrio klausimas.

**Žvaigždute pažymėti nedideli turinio trūkumai.*